

Bernard Lewis

Babil'den Dragomanlara

BABİL'DEN DRAGOMANLARA

Bernard Lewis

Çeviren: Ebru Kılıç

Kapı Yayınları 154
Araştırma-İnceleme 38

BABİL'DEN DRAGOMANLARA

From Babel To Dragomans

Bernard Lewis

Çeviren: Ebru Kılıç

1. Basım: Ocak 2008

ISBN: 978-9944-486-63-7

Kapak Tasarımı: Utku Lomlu
Dizgi: Bahar Kuru

© 1967, Bernard Lewis

© 2008; bu kitabın Türkçe yayın hakları Kapı Yayınları'na aittir.

Kapı Yayınları

Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (212) 513 3420-21 Faks: (212) 512 3376

e-posta: bilgi@kapiyayinlari.com

www.kapiyayinlari.com

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftelavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa / İstanbul

Tel: (212) 674 9723 Fax: (212) 674 9729

Genel Dağıtım

Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (212) 511 5303 Faks: (212) 519 3300

Kapı Yayınları, Alfa Yayın Grubu'nun tescilli markasıdır.

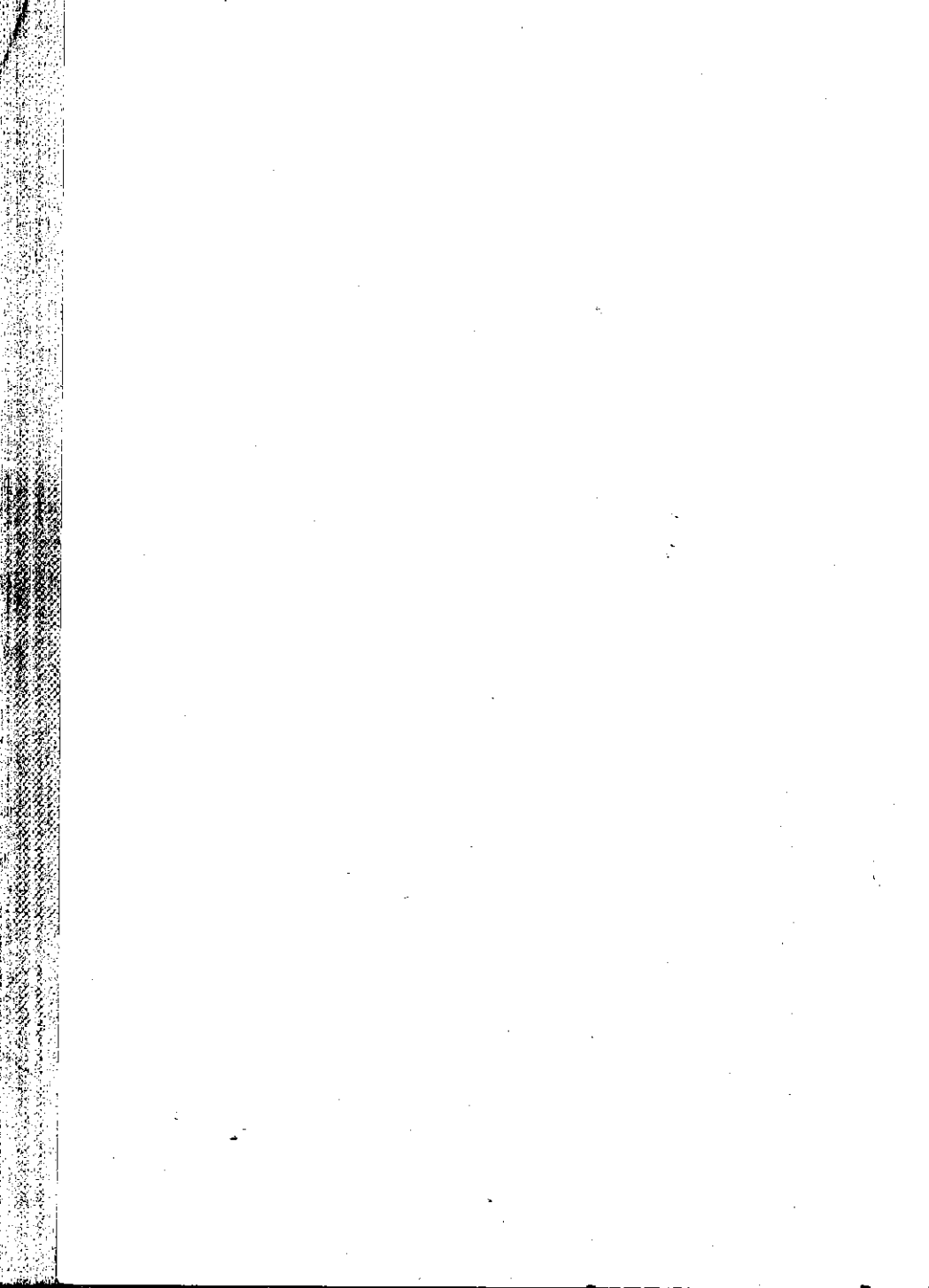
İÇİNDEKİLER

Giriş 1

1. Bölüm: İslama Özgü Bir Cami 20
2. Bölüm: Babil'den Dragomanlara 25
3. Bölüm: Ortadoğu Ziyafetleri 50
4. Bölüm: Tarihte İran 68
5. Bölüm: Yahudi Tarihinin Palimpsestleri 85
6. Bölüm: Ortaçağ İslam'nda Toprak, Para ve İktidar Üzerine
Bazı Notlar 98
7. Bölüm: Fatımilerin Tarihine Dair Bir Yorum 107
8. Bölüm: Modern Öncesi Dönemlerde Ortadoğu'da Propaganda
Bir Ön Sınıflandırma 129
9. Bölüm: Ortadoğu'da Monarşi 152
10. Bölüm: Ortadoğu'da Din ve Cinayet 165
11. Bölüm: Moğollar ve Osmanlılar 178
12. Bölüm: Avrupa ve Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun
Medeniyeti 190

13. Bölüm: Avrupa ve İslam 200
14. Bölüm: XVI. Yüzyılda Soğuk Savaş ve Yumuşama 226
15. Bölüm: Hacılardan Turistlere Ortadoğulu Seyyaha Dair
Bir Araştırma 230
16. Bölüm: Tarihsel Perspektiften Filistin'de Britanya Mandası 256
17. Bölüm: Pan-Arabizm 263
18. Bölüm: Modern İsrail'in Doğuşu 307
19. Bölüm: 27 Mayıs 1971 Tarihli Sovyet-Birleşik Arap Cumhuriyeti
Antlaşması Üzerine Oryantalist Notlar 319
20. Bölüm: Grup Nefretinin Kaynakları Üzerine
Bir Sınıflandırma 332
21. Bölüm: İslam ve Batı 347
22. Bölüm: Kendine Rağmen Batılılaşmış Ortadoğu 369
23. Bölüm: Dünya Meselelerinde Ortadoğu 387
24. Bölüm: Dostlar ve Düşmanlar 400
25. Bölüm: Kahire'ye Dönüş 412
26. Bölüm: Ortadoğu İbadette 442
27. Bölüm: Birleşmiş Milletler'de 449
28. Bölüm: Anti-Siyonist Karar 457
29. Bölüm: Lübnan'da Sağ ve Sol 475
30. Bölüm: Şiiler 485
31. Bölüm: İslam Devrimi 499
32. Bölüm: Tanrı'nın Düşmanları 523

33. Bölüm: Müslümanların İsyamının Kökleri 533
34. Bölüm: Diğer Ortadoğu Sorunları 556
35. Bölüm: Amerikan Emperyalizmi mi Dediniz? Ortadoğu'da Güç, Zayıflık ve Tercihler 575
36. Bölüm: İslam Hukuku 590
37. Bölüm: Saddam'dan Herkes Nefret Etmiyor 594
38. Bölüm: Ortadoğu Devletleri Artık Emperyal Oyunun Piyonları Değil 598
39. Bölüm: Saddam Ne Ekti 602
40. Bölüm: Bugünün "Hasta Adamı" Evin Yakınlarında Aksırıyor 608
41. Bölüm: Modern Türkiye'nin Paradoksuna Yeniden Bakmak 612
42. Bölüm: Net Olmalıyız 616
43. Bölüm: Usağe ve Kötücül Çağırısı 619
44. Bölüm: Bir Nefret Tarihinin Hedefi Olmak 623
45. Bölüm: Devirme Zamanı 629
46. Bölüm: Tarihi Savunmak 634
47. Bölüm: Ortadoğu'da Birinci Elden Anlatılar 657
48. Bölüm: İslami Tarih Yazımı Üzerine Düşünceler 672
49. Bölüm: Osmanlı Arşivleri Avrupa Tarihi İçin Bir Kaynak 687
50. Bölüm: Türkiye'de Tarih Yazımı ve Ulusal Uyanış 697
51. Bölüm: Oksidentalizm ve Oryantalizm Üzerine 713

GİRİŞ

Bu kitapta toplanmış makaleler, incelemeler ve sunumların çoğu, meslek hayatımın 1949 sonbaharında, Londra Üniversitesi'ne bağlı Doğu ve Afrika İncelemeleri Okulu'nda (School of Oriental and African Studies) yeni kurulmuş Yakın ve Ortadoğu Tarihi kürsüsüne atanmamla başlayan dönemine aittir.

Okula ilk kez 1933'te lisans öğrencisi olarak adım attım. Daha o zamandan, Ortadoğu araştırmalarının yabancı sayılmazdım pek. Tanışıklığım çok erken yaşlara dayanıyordu, pek güç, kadim bir metni öğrenmek zorunda olduğum dönemlere. Levililer Kitabı'nda 26. bölümün bir kısmını öğrenmem gerekiyordu. On bir ya da on iki yaşlarındaydım, Bar Mitzvah törenine, Yahudi erkek çocukların -modern devirlerde kız çocukların da- resmen cemiyetin yetişkin üyeleri olmaya adım attığı sinagog törenine hazırlık amacıyla İbra-

nicenin esaslarına dair eğitim alıyordum. O zamanlarda, bu eğitim normalde yalnızca alfabenin öğrenilmesi, melodilerin ezberlenmesi ve İbranice yazılışa metni okuyup tekrarlayacak kadar hakim olunması anlamına geliyordu, okuduğumu anlamamız gerekmiyordu. Normalde öğrencilerden bundan fazlasını göstermeleri beklenmiyordu, öğretmenler de daha fazlasını vermiyordu zaten. Ama benim için başka bir dil, hele hele başka bir yazı yeni bir heyecan demekti; böylece İbranicenin dualar ve ritüellerde kullanılan, papağan gibi ezberlenip tekrarlanacak bir tür şifre sisteminden ibaret olmadığını keşfettim zevkle, şevkle. Grameri olan bir dildi bir kere, okulda öğrenmekte olduğum Latince ya da Fransızca gibi onun da öğrenilebilen bir grameri vardı –ya da belki ikisine birden benziyordu– çünkü İbranice hem Latince gibi klasik, hem de Fransızca gibi modern bir dildi. Talihliydim, bu çocuksu hevesime karşılık verebilecek bir öğretmenim vardı, sonraki kariyerime uzanan iki yoldan birinde, egzotik dillere duyduğum hayranlıkta, yönümü bulmama yardım eden de o oldu.

Bar Mitzvah töreninden sonra da, onun gözetiminde İbranice çalışmayı sürdürmem doğal olsa gerek, üniversiteye gitme zamanım geldiğinde epeyce İbranice okumuş, derinleşmiştim. Bütün bunlar, daha fazlasına duyduğum iştahı kabarttı nihayetinde. İbraniceyi daha ciddi bir biçimde çalışmam, kaçınılmaz olarak Aramice çalışmaya başlamama, ardından daha maceraperest bir atılımla Arapçaya geçmeme yol açtı. Aramicede pek ilerleme kaydedemesem de, Arapçaya daha büyük bir ilgi duydum, üniversiteye başladığımda da bu ilgimle daha verimli bir biçimde uğraşabilme fırsatı yakaladım. Hatta bir dönem, eş zamanlı olarak Latince, Yunanca, Eski Ahit İbranicisi ve Klasik Arapça çalışmaya koyuldum, bir lisans öğrencisi için epeyce ağır bir ölü diller

programıydı. Yüksek lisansa başladığımda Arapça çalışmalarımı genişlettim, Farsça ve Türkçeyi de listeme ekledim.

Fakat asıl ilgi alanım tarihi. Tarihe her zaman büyük bir ilgi duymuştum, daha çocukken bile öteki tarafın tarihini de öğrenmeye can atar olmuştum hep. İngiltere'de ilkokula devam ettiğim sıralarda, tarih temelde İngiliz tarihi anlamına geliyordu, o seviyede öğretildiği kadarıyla da bu tarih eğitimi, uzunca bir süre boyunca, büyük ölçüde Fransızlarla yapılan savaşların öğrenilmesi demektir. Buradan Fransız tarihine karşı bir merak uyandı bende, babamdan bana bir Fransa tarihi kitabı almasını istedim, İngilizce yazılmış bir tarih kitabı tabii. Babam da getirdi, böylece İngiliz-Fransız savaşlarının tarihini iki tarafın da bakış açısıyla değerlendirmeye fırsatım oldu. Hem besleyici hem de kafa açıcı bir deneyim olarak hatırlıyorum bu okumalarımı.

Kısa bir süre sonra, tarih dersi kitaplarımın, Haçlı Seferleri ve Doğu Sorunu gibi konularla ilgili bölümleri de bende benzer sorular uyandırdı. Burada da Bar Mitzvah törenim bir dönüm noktası olmuştu. Bar Mitzvah törenine katılan diğer erkek çocukların çoğu gibi bana da birkaç hediye gelmişti, bunlardan biri de Yahudi tarihini özetleyen bir kitaptı, daha önceden pek bilmediğim bir konuydu bu. Hevesle hemen bu kitabı okumaya daldığımda Mağribilerin Kordoba'sı, Halifeler dönemindeki Bağdat, Osmanlı İstanbul'u gibi büyüleyici, egzotik mekânlarda buluverdim kendimi. Ortadoğu tarihçisi olarak kariyerime giden yolda ilk adımlarımdı bunlar kuşkusuz.

O dönemde Londra Üniversitesi'ndeki derece yapısı sayesinde, Ortadoğu'ya özel atıfla tarih alanında onur (yani uzman) derecesi olarak mezun oldum. Bu da dilsel maceralarıma devam etmemi, aynı zamanda bir tarihçi olarak gerçek mesleğimi bulmamı sağladı. Bildiğim kadarıyla o dönemde

b şka hiçbir üniversitede benzer bir lisans programı yoktu. Ben de bu yüzden bu üniversiteyi, bu ders programını seçmiştim, gönülden şukrettiğim tercihler, fırsatlar oldu bunlar.

Londra Üniversitesi, Doğu (daha sonra “ve Afrika”) Araştırmaları Okulu’nda birkaç yıl Ortadoğu tarihi ve dilleri alıştımd, bir gün hocam müteveffa Sir Hamilton Gibb beni bir kenara çekip “Dört yıldır Ortadoğu çalışıyorsun, gidip oraları görmenin zamanı gelmedi mi sence?” diye sordu. Hocama kulak verdim, onun tavsiyesi  zerine Royal Asiatic Society’nin verdiği bir seyahat bursu sayesinde hocama kulak verip 1937-38 akademik yılında Ortadoğu’ya ilk seyahatime ıktım.

İlk durağım Mısır’dı. Port Said’e vardığımda (deniz yoluyla tabii), İngiliz Arap uzmanı Edward Lane’in, diliyle, k lt riyle kendisini büyüleyen bu bölgeye ilk gelişini nasıl betimlediği geldi aklıma. Onun dediği gibi ben de hayatımın geri kalan kısmını geçireceğim gelini, ilk kez düğünden sonra görecek olan ve o anı bekleyen Müslüman bir damat gibiydim.

Başta konuşup anlaşmak pek kolay olmadı. Devam ettiğim program, aldığım dersler modern tarihi içerse de, ben aslen Ortadoğu tarihinin Avrupa tarihinde Ortaçağ’a tekabül eden dönemiyle ilgilenmiştim, Arap ve İslam uygarlığının o muhteşem zamanlarına Ortaçağ demek pek uygun düşmüyor. Dil çalışmalarım da aynı çizgide ilerlemişti. Mısır’a ilk geldiğimde bildiğim tek Arapça, klasik Arapçaydı; Çiçero’nun Latincesi bugünün Napoli’sinde konuşup anlaşmakta ne kadar işe yarayacaksa, benim Arapamın da bana faydası o kadardı. Ama sokak Arapçasını biraz kapabildim ve Kahire  niversitesi’ne “okutman” olarak girdim. ÖĞrenciler normalde ne yaparsa ben de onu yaptım, derslere ve toplantılara katıldım, kitaplar, gazeteler okudum, konuştum, daha da önemlisi dinledim, hatta bir keresinde bir  Ğrenci göste-

risine katıldım, ama şimdi gösterinin sebebini hatırlamıyorum bile. Mısır'dan sonra Filistin, Suriye, Lübnan ve Türkiye'de epey gezdim, sonra da 1938 baharında Londra'ya döndüm. Ciddi çalışmalara koyuldum. O dönemde asıl işim, araştırma yapmaktan ziyade okumaktı. Yine de tezim için gerekli malzemeyi toparlamakta biraz ilerleme kaydetmiştim, İngiltere'ye döndükten sonra da tezimi tamamladım.

1938'de Londra Üniversitesi bana İslam Tarihi'nde asistan okutmanlık pozisyonu önerdi. 1938'de verdiğim ilk derse dört öğrenci katılmıştı, üçü Arap, biri de İranlıydı. Hatırlıyorum, babam Londra Üniversitesi'nin neden bana Araplara Arap tarihi öğretmem için maaş verdiğini sormuştu merakla. Başka birçok kişiden de değişik biçimlerde az çok aynı soruyu aldım. Arap öğrencilerin kendi tarihlerini öğrenmek için neden İngiltere'ye geldiğini soranlar da oldu, öğrencilerden ve öğretmenlerden farklı cevaplar aldılar. Her ne sebepten olursa olsun, Araplar gelmeye devam ettiler, İngiltere'deki öğretim kariyerimin geri kalan kısmında lisans öğrencilerimin sayıları değişen bir bölümünü, yüksek lisans öğrencilerimin de genellikle çoğunluğunu hep Arap ülkelerinden gelen Araplar oluşturdu.

Atanmamdan bir yıl sonra savaş patlak verdi, başka herkes gibi ben de orduya katıldım. Başta Kraliyet Zırhlı Tuğayı'na atanmıştım, ama sonra ya dillere duyduğum hevesten, ya da tanklardan hiç hazzetmememden ötürü İstihbarat'a transfer edildim. Oradan da Dışişleri Bakanlığının Ortadoğu meselelerine bakan bir bölümüne bağlandım, 1941-45 yıllarında bu bölüme bağlı çalıştım. Savaş bittiğinde Kahire'deydim, hızlandırılmış bir terhis süreci sayesinde de 1 Eylül 1945'te üniversiteye döndüm.

Çok farklı işlerle uğraşarak geçen altı yıllık bir aradan sonra akademik kariyeri sürdürmek pek kolay olmadı. Savaş

zamanında üstlendiğim görevler sayesinde Ortadoğu'da o günkü durumun bazı veçhelerine dair yakından, yoğun, son derece özel durumlara özgü bilgiler edinmiştim, ama bir öğretmen ve araştırmacı olarak mesleğimi yeniden öğrenmem gerekiyordu. 1949'da, 33 yaşımıdayken, yaş olarak genç, fakat hayat tecrübesi, umulur ki sağduyuyu bakımından olgunlaşmış bir kuşağın bir mensubu olarak Yakın ve Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nde yeni kurulan kürsüye atandım. Savaşın bitimini izleyen dönem, kariyerlerine yeni başlayan ya da yeniden başlayan akademisyenler için elverişli bir dönemdi, üniversitelerde hızlı ve geniş çaplı değişimler yaşanıyordu. O dönemde üniversiteleri zorlayan iki mesele vardı: Bir yanda liseden sonra doğruca silahlı kuvvetlere katılmış olup şimdi eğitimlerini sürdürmek isteyen öğrenciler ve onların bu beş yıllık eğitim açığı vardı, bir yandaysa yeni bir çağın gereklerini karşılamak için derhal genişlemeye ve gelişmeye gerek duyan iskelet halinde bir akademik aygıt duruyordu. Yeni çağın gereklerini karşılamak için üniversitelerin verdiği cevaplardan biri, önceden ihmal edilmiş alanlarda, açık bir deyişle Doğu ve Afrika Araştırmaları Bölümü'nde yeni öğretim pozisyonları oluşturmak oldu.

Üniversite akıllıca bir kararla, görevime "çalışma izni" denen şeyle başlamamı uygun buldu; tarihine ulaşmam, tarihini araştırmam gereken bölgeyle tanışıklığımı yenileyip genişletecektim. 1949 sonbaharında, bölgeye üçüncü seyahatime çıktığımda, Ortadoğu'da durum tanınamayacak kadar değişmişti. 1948'deki Arap-İsrail savaşları sonrasında Arap hükümetleri Yahudilerin ülkelerine girişine katı kısıtlamalar getirmişti, bu durum gidebileceğim ve inceleyebileceğim mekânların sayısını hatırı sayılır ölçüde azalttı. O tarihten bu yana, bu kural Arap ülkelerinin hepsinde değil ama bir kısmında gevşetildi, Arap doğuyla tanışıklığımı yenileyip

ilerletmem mümkün oldu böylece. Ama 1949'da Ortadoğu'yla ilgilenen Yahudi akademisyenlere bölgede sadece üç ülkenin kapısı açıldı: Türkiye, İran ve İsrail. Dolayısıyla 1949-50 akademik yılını bu üç ülkede geçirebileceğim şekilde düzenledim, zamanımın çoğunu da Türkiye ile İran'da geçirdim. İran yeni bir deneyimdi, daha sonra yıllar içinde burayı pek çok kez ziyaret edecektim. Türkiye'de ise daha önceki doğrudan deneyimim 1938 baharında bir öğrenci olarak yaptığım kısa süreli bir ziyaretle sınırlı olmuştu.

Başlangıç noktam İstanbul oldu, kütüphanelerinin ve arşivlerinin zenginliğiyle Ortadoğu tarihçisini kendine çeken birçok cazibesi vardı bu şehrin. Asıl ilgi alanım hâlâ klasik İslam uygarlığıydı, ama bu ilgi artık Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağını da kapsıyordu. Türk kütüphanelerindeki Arapça ve başka İslami elyazmaları koleksiyonlarını da kulanabileceğimi düşünüyordum. Pek ümidim olmasa da, Osmanlı İmparatorluk arşivlerini kullanmak için de izin başvurusunda bulundum. Çeşitli Türk akademisyenler, bu arşivleri tanımlamıştı, ayrıca yıllar içinde bazı belgeler de çoğunluğu Türkçe akademik dergilerde olmak üzere yayınlanmıştı; tarihçinin iştahını kabartmaya yetiyordu bunlar, doyurmaya değil. Danışman olarak getirilen çok az sayıda uzman arşivci dışında bu arşivlere kabul edilen bir Batılı olmamıştı hiç. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyılları kapsayan merkezi arşivleriydi. On binlerce cilt kayıt ve mektup, milyonlarca belge içerdikleri biliniyordu. Bu arşivlerin bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş bütün toprakların tarihleri için kıymetli, hatta vazgeçilmez bir kaynak olduğu, İran gibi şu veya bu şekilde Osmanlılarla bir ilgisi olmuş başka ülkelerin tarihleri açısından da değerli olduğu açıktı. Ama o zamana dek yalnızca Türk akademisyenlere bu arşivlere girme izni verilmişti.

Öyle ahım şahım bir yönüm olduğundan değil, tümüyle talihim yaver gittiğinden olsa gerek, tam da arşivlerin sahipleri biraz daha liberal bir politika izlemeye karar verdiği sıralarda başvuruda bulunmuştum, bu yüzden sınırlı bir izin verildiğini görmek beni hem şaşırttı, hem sevindirdi. Oyuncak dükkânında kendinden geçen bir çocuk gibi ya da daha doğrusu Ali Baba'nın mağarasına girmiş biri gibi ben de nereden başlayacağımı bilemiyordum.

Yayınlar elbette ki akademik bir kariyerin ayrılmaz parçasıdır, hem kendini ifade aracıdır hem de ilerleme yönünde bir merdivendir. İlk yayınlarım mesleğimdeki genel kalıba uygundu. Önce birtakım makalelerim çıktı, seminer notlarından geliştirdiğim, hocalarımla desteğiyle sağlam dergilerde yayınlanan makaleler. İkinci ve kitap formatında ilk yayımlarım ise doktora tezime oldu. Tezimi savaş başlamadan hemen önce bitirmiştik, Londra Üniversitesi de bana tezime gerçek, yayınlanmış bir kitaba dönüştürme fırsatı sunduğunda bunu hevesle kabul etmiştim. O sıralarda gelecek hayli sorunlu görünüyordu, arkamda bir şeyler bırakmak istiyordum. Geriye dönüp baktığımda bunun çok da iyi bir fikir olmadığını görüyorum, tezime yayına hazır değildi çünkü. Ufukta görünen savaş yüzünden alelacele tamamlanmıştı, sonra da 1940'ta *The Origins of Ismailism* (İsmaili Mezhebini Kökenleri) başlığıyla 500 kopya basıldı. Kuzey Afrika'da 909'da iktidara gelen ve 969'da Mısır'ı fetheden hanedanlığın, Fatimi halifelerinin tarihsel ve dinsel kökeniyle ilgili bir kitaptı. Bu ilk basımın tümüyle tükenmesi için en az bir on yıl geçmesi gerekti. Yine de 1947'de Bağdat'ta kitabın Arapça bir çevirisinin yayımlanması koltuklarımı kabartmıştı. İlk kez bir kitabım Arapçaya (daha sonra Farsça ve Türkçeye de) tercüme edilmişti. Bu kitap için yayıncılar gerçekten iznini almışlar, ben de gönülden izin vermiştim, sonra gönlü-

mü okşamak için bana birkaç kopya göndermişler, ben de bundan büyük memnuniyet duymuştum.

Ufak tefek şeyler dışında bundan sonraki yayınımsa, *The Arabs in History* (Tarihte Araplar) adında küçük bir kitap oldu. Londra'da bir yayinevi seçkin ortaçağ tarihçisi Sir Maurice Powicke editörlüğünde bir kısa kitaplar dizisi hazırlıyordu. Powicke başlığı verdi ve benden Arapların kısa bir tarihini değil, Arapların tarihteki rolü hakkında yorumlayıcı bir deneme yazmamı istedi. Bu fikir çok hoşuma gitti, ayrıca ünlü bir tarihçinin benden böyle bir kitap yazmamı istemesi de koltuklarımı kabartmıştı. Hatta yayıncılar bana para bile verdiler, küçük bir avans aldım, o zamanlar bu benim için yeni bir deneyimdi. Daha uzun zamana yayılan daha geniş kapsamlı bir konuya dalma yönünde bu ilk ciddi girişimimdi, üstelik de bunu sadece birkaç akademik meslektaşına ve/veya rakibime hitap eder tarzda değil, önceden bilinmeyen bir türe, genel okura hitap eder tarzda yapacaktım.

Ortadoğu'yla ilgilenen bir öğrenci olarak ilgilerim ve eğitimim filoloji ve edebiyattan çok, tarihle ilgili olmuştu, benden öncekilerin, hocalarımın ve akranlarımla birçok gibi. Ama filoloji ve edebiyat alanında da kısa bir çıraklık dönemim olmuştu, derinden memnunum şimdi böyle olduğu için. Bir tarihçinin yeterliğine dair ilk ve en temel sınav, kaynaklarını okuyabilmesidir; bu da her zaman kolay değildir, sözgelimi okumanız gereken dil klasik Arapçaysa ya da bir Osmanlı bürokratinin kargacık burgacık yazısıyla karşı karşıyaysanız işiniz zordur.

Hepsi bundan da ibaret değildir. Bir bölgenin, bir dönem, bir insanlar grubunun, hatta bir konunun tarihçisi onun kültürel bağlamına dair de bir şeyler bilmelidir, bunun için de edebiyat vazgeçilmez bir rehberdir. Talihliydim ki

çalışmalarımın, sonraları yaptığım araştırmaların özellikle keyif aldığım bir parçasını da edebiyat oluşturuyordu. Çocukken, gençliğimde de bir süre edebi bir kariyerin hayallerini kurmuştum, önce kendimi bir şair, ardından da deneme yazarı olarak hayal etmiştim. Zaman içinde, az çok pişmanlıkla bu hayallerimi terk ettim ve sahip olduğum edebi becerileri bir tarihçi olarak yaptığım çalışmaların sunumuna adadım, bunları tercümelerimle destekliyor, bir anlamda renklendiriyordum.

İnsanın başka bir dildeki bir metni anlayıp anlamadığını görmenin en iyi yolu, o metni kendi diline tercüme etmesidir. İnsan bir metnin anlamını gerçekten kavradığını zannedebilir, sonra çeviri sürecinde bir de bakar ki anlayışı gediklerle, hatta kusurlarla dolu. Ortaokul çağlarında, sonra üniversiteye geldiğimde, elbette öğrenmekte olduğum dillerden bazı metinleri tercüme etmem gerekmişti; o dönemdeki İngilizce kullanıma uygun olarak elbette. Bu dillere yaptığım tercümelemler genelde tam bir felaket oluyordu, ama kuşkusuz eğitsel bir amaca da hizmet ediyordu. Fakat bu dillerden İngilizceye çeviri yapmak, kafa açıcı, zorlayıcı, hatta heyecan vericiydi, eğitsel bir zorunluluk olmaktan çıktıktan çok sonra da çeviri yapmayı sürdürdüm. Yayınlanmış çalışmalarımın hatırı sayılır bir bölümü metin tercümelerinden oluşur; genelde modern öncesi devirlerden çeşitli Ortadoğu dillerinden yapılmış tercümelerdir bunlar. Bu çalışmaların çoğunda amacım öğrenciye ya da diğer okurlara Ortadoğu tarihinin Ortadoğulunun gözlerinden nasıl görüldüğünü göstermek olmuştur. Yer yer, İngilizceden okuyanlara, Ortadoğu edebiyatının tadını, tadından biraz bir şeyler yitirmiş de olsa hissettirmeye çalıştığım da olmuştur.

1974'te Londra'dan Princeton'a taşınmamla mesleki ve kişisel hayatımda yeni bir dönem açıldı. Bu durum bana hiç

yabana atılmayacak avantajlar kazandırdı. İlki daha fazla boş zamanım olmasıydı. Atamam Princeton Üniversitesi ile İleri Araştırmalar Enstitüsü arasında ortak bir atama olduğu için yılda tek sömestr ders veriyordum, zamanımın geri kalanında öğretim vermekle ilgili hiçbir sorumluluğum yoktu; tez hazırlayan yüksek lisans öğrencilerinin gözetimi dışında tabii. Öğrencilerine karşı sorumluluk duygusu taşıyan bir öğretim görevlisi için -yani çoğumuz için- bu yıl boyunca süren, genellikle öğrencinin çalışmalarını, kendisinden beklenenleri resmen tamamlamasından yıllar sonra da devam eden bir iştir. Birçoğu artık profesör olmuş eski öğrencilerimle bu ilişkilerimi, akademik mesleğin sunduğu en besleyici ilişkiler sayarım.

Princeton'a atanmamın diğer bir avantajı, başka bir ülkede henüz yeni olduğum, her iki kurumda da yarı zamanlı çalıştığım için İngiltere'de yıllar içinde üst üste yüklendiğim idari ve bürokratik çetrefilden kurtulmuş olmamdı. Beni en rahatlatan da bu olmuştu. İtiraf etmem gerekir ki, idari sorumluluklardan hiç hazzetmedim. Böyle bir şey istemiş olsaydım, gerçekten para kazanayım diye iş hayatına atılırdım ya da ne bileyim gerçekten iktidar peşinde olsaydım hükümete girmeye çalışırdım, paranın da iktidarın da gerçek olmadığı üniversitede kalmayı tercih etmezdim. Akademik hayatın getirdiği tatminin karakteri çok farklıdır.

Son olarak Princeton'da İngiliz üniversitelerinin gücünün yetmediği bir altyapı sunuldu bana, örneğin kütüphaneden kitap bulup getirecek, hazırladığım çalışmaların kaynakçalarını kontrol edip yorucu, zaman alan ama elzem olan işlere yardım edecek asistan öğrencilerim vardı. Burada da zamandan muazzam tasarruf ediliyordu.

Önemli bir değişiklik daha vardı: Yaşlanıyordum, en azından fiziksel olarak yaşlanıyordum, dolayısıyla açtığım dosya-

ları kapatmanın vaktinin geldiğine karar verdim. Bir araştırmacı, bir öğretim görevlisi, ama belki de çoğunlukla bir okur olarak çalışmalarım sırasında özel olarak ilgimi çeken konularda bir dizi dosya açmışım. İlgili bir şeye rastgeldiğimde, bunu not alır, ilgili dosyaya koyardım. Princeton'a geldikten sonra yaptığım şey, bu yıllar içinde oluşmuş malzeme birikimini alıp organize etmek, gerektiğinde daha fazla araştırma yaparak bu birikimi artırmak, yayına hazırlamak oldu. Önceden daha uzun bir zaman diliminde nispeten daha az ürün çıkarmış olmama bakılırsa, daha kısa bir sürede daha fazla ürün çıkarmış olmamın açıklaması budur işte.

Bu dosyaların bazılarında kitaplar çıktı, bu konuları önceden bazı dağınık makalelerde ele almışım, sonraları da makaleler devam etti: İslam'ın siyasal dili, Jüdeo-İslam geleceği, Ortadoğu'da ırk ve kölelik, modern Türkiye'nin doğuşu, Müslümanların Avrupa'yı keşfi bu konu başlıklarındandır. Saydığım son başlıklar, daha derin bir ilgi duyduğum, daha geniş kapsamlı bir konunun parçasıydı. İslam Ortadoğu ile Hıristiyan ve Hıristiyanlık sonrası Batı arasındaki ilişkilere hep ilgi duymuştum; İslam'ın önce güneybatıdan, sonra güneydoğudan Avrupa'nın içlerine doğru ilerlemesi ve Hıristiyanların buna karşılık düzenlediği fetihler, saldırılar; gerek Batılıların eylemlerinin gerek Batı uygarlığının Ortadoğu halkları ve toplumları üzerindeki etkisi; Ortadoğu'nun bu etkiye verdiği, birbirini izleyen dönemlere yayılmış karşılıklar; iki tarafın birbirlerine dair algısı ve incelemeleri ya da inceleme eksikliği, bunlar hep ilgimi çekmişti.

Geçen yarım asır içinde, din, ulus ve toplum alanlarında uzun soluklu, önemli değişiklikler oldu, gerek eski geleneklere dönme gerek yeni fikirlerin peşinden gitme konusunda başarılar da yaşandı, başarısızlıklar da. Çalışmalarım bu değişiklikleri de kapsıyordu. Hem ulusal hem kişisel düzeyde

özgürlüğe dair yeni algılar, özgürlüğe ulaşma girişimleri; ulusal ve vatansever sadakat bağlarının içeriği ve önemindeki değişim; dinsel ve cemaate dayalı kimliklerin bağlılıkların dirilişi, bu konularla ilgilenmişim. Bu süreçleri incelerken onları hem küresel hem de bölgesel bir bağlama oturtmaya çalışmışım; bir yanda bölgesel ve küresel güçler arasında değişen etkileşim, diğer yanda da Ortadoğu ekonomileri ve toplumlarının geçirdiği uzun soluklu değişiklikler bağlamına oturtmaya çalışmışım. Bu konuların birçoğu kaçınılmaz olarak son derece tartışmalıydı, hem bölgede, hem yurtdışında gerek akademik çevrelerde gerek başka çevrelerde haremli tartışmaların konusuydu.

Birkaç yıl önce bir söyleşi sırasında şöyle bir soruyla karşılaşmışım: “Neden hep hassas konularla uğraşıyorsunuz?” Şöyle cevaplamışım bu soruyu: “Sorunuzun cevabı kullandığınız metaforunda gizli. Bedenin hassas noktası, fiziksel ya da sosyal anlamda, bir şeylerin ters gittiği noktadır. Hassasiyet bedenin bize gönderdiği bir sinyaldir, bir şeylerin dikkat gerektirdiğine dair bir işarettir, ben de bunu vermeye çalışıyorum. Sorunuzun örtük olarak ifade ettiği üzere, bazı konuların tabu olduğu görüşüne katılmıyorum.”

Elbette, başka toplumlarda tabu olan birçok konu vardır. Bizim toplumumuzda da, hatta daha özele incek olursak akademik camiada da bazıları, benzer sınırlamalar getirmeyi isterler, özellikle de Batı dışındaki medeniyetler ve dinlerle ilgili tartışmalarda, Batılı olmayan günümüz liderleri ve hareketlerine ilişkin tartışmalarda böyle kısıtlamalar dayatmaya çalışırlar. Bugün özellikle üniversiteler ve medyada yaygın olan bu yaklaşım, hassasiyet adına savunulur –hatta kimi zaman uygulanır– ve genellikle de kariyerleri okkanın altına girmeyecek olanlar tarafından sansür ya da “siyaseten doğruculuk” olarak yaftalanır ya da alaya alınır. Batı’daki

akademisyenleri eleştirenlerin bazıları, bazı Batılılar da dahil olmak üzere, Ortadoğulu olmayanların Ortadoğu ya da İslam tarihi hakkında araştırma, yazma ya da öğretim verme hakkını dahi sorgular. Daha ileri gidenler de vardır, bunlar da böyle dışarıklı olanları gizli bir gündeme sahip olup bu gizli gündeme hizmet edecek özel yöntemler geliştirip kullanmakla suçlarlar.

Bana bâzen benim ve meslektaşlarımın ne tür “özel yöntemler” kullandığımıza dair sorular yöneltilmiştir. İslam ya da Ortadoğu tarihinin incelenmesinde kullanılan, başka bir tarihin incelenmesinde kullanılanla farklı, özel bir yöntem olduğunu sanmıyorum. Tarih tarihtir; saiklerimiz farklı olabilir, amaçlarımız farklı olabilir, konumuz kesinlikle farklı olabilir, ama yöntem temelde aynıdır. Kendi tarihimizi inceleyen bir yönetime başvurup başkalarının tarihini incelerken başka bir yönetime başvurmak riyakârlık olur. Kendinizin tarihi olsun, bir başkasının tarihi olsun ciddi bir tarih incelemesi asli kaynaklara dayanmak zorundadır, bu kaynakların da orijinali incelenmelidir, tercümelerin, uyarlamaların ya da özetlemelerin süzgecinden geçmiş halleri değil. Çünkü süzgeçten geçmiş bu çalışmaların hepsi siyasi, ideolojik ya da başka amaçlara hizmet edecek bir hale sokulabilir kolayca. Bunlar kaçınılmaz olarak süzen kişinin algılarını yansıtacaktır. Böyle bir çalışma için bir dil öğrenmek çıkarıcı bir mütecevazlık anlamına gelmez. Daha çok saygıdan, entelektüel bir meraktan kaynaklanan bir girişimdir.

Tarihçi ne yapmaya çalışır? Öncelikle en temel düzeyde, ne olduğunu bulup çıkarmaya çalışır. Sonra biraz daha sofistike bir düzeyde nasıl olduğunu bulmaya çalışır. Ve entelektüel hevesleri, hırsları güçlüyse neden olduğunu bulmaya çalışır. Geçmişî anlamının gerçekten de ilginç yanı budur hiç kuşkusuz.

Yakın dönem ve güncel tarih çalışmaları tarihçinin karşısına özel sorunlar çıkarır. Belgelerin parçalı, genellikle de ikincil nitelikte olmasından kaynaklanan bariz bir güçlük söz konusudur. Tarihçinin kendi dönemindeki olaylara dair kendi deneyimi de elinin altındadır. Bu durum başka bir tehlikeyi beraberinde getirir, tarihçinin şahsi ilgileri ve bağlılıkları için içine girebilir. Tarihçiler de dahil, hepimiz kendi devrimizin, mekânımızın çocuklarıyız, ülke, ırk, toplumsal cinsiyet, din, ideoloji, ekonomik, sosyal ve kültürel geçmişimizin belirlediği bağlılıklarımız, en azından eğilimlerimiz var. Bazıları, tam bir tarafsızlık imkânsız olduğundan, tarihçinin sahte ve ikiyüzlüce olacağı için böyle bir girişimde bulunmayı bırakması, samimiyetle kendini davasının yandaşı olarak sunması gerektiğini savunur. Bu görüşe bakılırsa, tarihçinin davası haklıysa, anlattığı tarih de o derece sahici olacaktır. Ama eğer davası haksızsa, anlattığı tarih de eksik, kusurlu olacak, bu yüzden de bir kenara bırakılması gerekecektir.

Ben başka bir görüşü benimsiyorum. Tarihçinin kendisine ve okurlarına borçlu olduğu bir şey vardır, o da yetenekleri elverdiğince nesnel olmaya, en azından adil olmaya çalışmak; bağlılıklarının ve ilgilerinin bilincinde olma, bunları hesaba katma, gerektiğinde düzeltme çabasında olmak; bir sorunun farklı yönlerini, bir tartışmanın farklı taraflarını, okurun kendi bağımsız yargısını oluşturmasına izin verecek şekilde ele alıp sunmaya çalışmaktır. Her şeyin de ötesinde tarihçi meselelere önyargıyla yaklaşmamalı, konuları keyfi bir biçimde tanımlayıp kanıtları keyfi bir biçimde derleyerek sonuçları önceden belirlememelidir, ayrıca duygusallık yüklü ya da önyargılı bir dil kullanmaktan kaçınmalıdır. Ünlü bir ekonomistin bir zamanlar dediği gibi, "Tam bir hijyen imkânsızdır, ama hal böyle diye de lağımda ameliyat yapılmaz."

Yıllar içinde antiseptik tedbirlerimin enfeksiyonu önle-
mekte ne derece başarılı olduğuna okurlarım karar verecek-
tir. Yakın dönem ve güncel tarih üzerine kitaplarımdan biri-
nin gördüğü kabul bana biraz güven veriyor. İsrail Savunma
Bakanlığı'nın yayınevi tarafından İbraniceye, Müslüman
Kardeşler tarafından da Arapçaya çevrildi. Arapça versiyon-
da kitabın çevirmeni sunuş yazısında kitabın yazarının ya
samimi bir dost ya da şerefli bir düşman olduğu, ama han-
gisi olursa olsun gerçeği çarpıtmadığı ya da silip atmadığı
gözleminde bulunmuş. Bu yargıya uymaktan memnunum.

Bugün etrafımızda olup bitenlere dair anlayışımız nasıl
geçmiş deneyimlere dair bilgiyle zenginleşiyorsa, geçmiş ta-
rihe dair çalışmalar da etrafımızda olup bittiğini gördükleri-
mizle aydınlanır. Fakat tabii bu, bugünkü bir amaca hizmet
etmek için geçmiş tarihin çarpıtılması gerektiği ya da bu-
günkü pişmanlıklarımızın geçmişe dair kavrayışımızı çarpıt-
masına izin vermemiz gerektiği anlamına gelmiyor.

Ozgür bir toplumda, farklı tarihçiler aynı olayları ve aynı
kanıtları tartışırken dahi tema ve vurgu farklılıkları yüzün-
den farklı görüşler ortaya koyarlar. Bir dönem, dinin insan
ilişkilerinde önemli bir unsur olduğunun genel kabul gördü-
ğü sıralarda, Ortadoğu ve Ortadoğu'nun Batı'yla ilişkilerinin
tarihi üzerine çalışan akademisyenlerle bu konuda yazan
başka insanlar konularını neredeyse tümüyle İslam ile Hiris-
tianlık arasında dinsel anlamda gerçekleşen karşılaşmaların
penceresinden görmekteydi, Yahudilik de aralarda bir
yerde kalıyordu bu pencereden bakıldığında. XIX. yüzyılda
milliyetçilik ve etnik farkındalığın yükselişiyle birlikte, tarih-
çiler bir kez daha geçmişe, içinde buldukları zamandan
baktılar ve Müslümanlar ile Hıristiyanların yanı sıra, Arapla-
rı, Persleri, Türkleri gördüler. Daha yakın dönemlere geldiği-
mizde, ekonomik ve sosyal tarihçilerin Ortadoğu toplumları

ve ekonomilerinin gerek yakın gerek uzak geçmişteki yapılarına yeni bir farkındalık, yeni bir titizlikle yaklaştığını görüyoruz. Din tarihçileri gibi, etnisite ve toplum tarihçileri de zaman zaman bazı noktaları vurgularken aşırıya kaçmakta suçludur, ama bu algılama biçimlerini modern Batı'dan ortaçağların Ortadoğu'suna taşıyarak gerek geçmişteki, gerek bugün yaşanan dinsel, etnik ve sosyo-ekonomik ilişkilere dair anlayışımızı zenginleştirmemizi sağlamışlardır.

İlk çalışmalarında esasen, Müslüman Ortadoğu'nun Batı'dan en farklı olduğu, Batı'dan en az etkilendiği, birçok bakımdan Batı'nın çok ötesinde olduğu dönemle ilgilenmiştim. Erken dönem İslam tarihine karşı ilgimi hiç yitirmedim, gelelelim bu konu başlıca ilgi alanım olmaktan çıktı. 1949'da, o tarihe dek kapalı tutulmuş Osmanlı arşivlerine girme fırsatı, özlemi duyulacak kadar güzel bir fırsattı, bana da zaten derinden ilgi duyduğum bir konuya eğilme şansı sundu: Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine daldım. O tarihten bu yana yayınlanmış çalışmaların çoğu, Ortadoğu'nun ortaçağa denk düşen dönemlerine, Osmanlı yönetimindeki dönemine ve modern dönemlerine yayılır ya da üçünün bir bileşkesidir.

Ama Ortadoğu üzerine çalışan hiçbir uzman –bir Süryani bilimcisi ya da bir Mısır bilimcisi dahi– güncel olayları tümüyle görmezden gelemez. Savaş yıllarındaki görevim sayesinde Ortadoğu'da gündelik hayatın ve siyasetin bazı yönlerine dair yakından bilgi sahibi oldum. Ortadoğu ülkelerine yaptığım ziyaretler, Ortadoğulu krallar ya da başka yöneticilerle, daha da kapsamlı bir biçimde meslektaşlarımla yaptığım görüşmeler, belki hepsinden de önemlisi Ortadoğulu öğrencilerle birlikteliklerim gündelik hayatta olup bitenlerle temasta kalmamı sağladı. Zaman zaman, Ortadoğu'da yaşanan kimi olaylar hakkında kamuoyuna bir şeyler söylemenin cazibesine teslim olduğum da oldu, genellikle de şu veya bu

dergiye, ara sıra da gazetelere söyleşiler verdim, makaleler yazdım. Amerika'ya geldiğimden beri, yakın dönemdeki ya da güncel olaylar hakkında daha fazla şey yazdım.

Bir uygarlığın gelişimini incelemeye soyunanlar, zaman içinde, araştırmalarının daha özel nesnelere dışında, inceledikleri konunun daha geniş kapsamlı ve genel veçhelerini düşünmeye de zaman ayırmalıdır. Tarih yazarları ya da öğretmenleri, ilgili tarihi sürecin daha geniş soluklu içerimlerini en azından zihinlerinde zaman zaman düşünmelidir. Daha sıradan bir düzeyde, profesyonel bir akademisyenin, zaman zaman durup çalıştığı alanın durumunu, ihtiyaçlarını değerlendirmesi gerekir, özellikle de bugün olduğu gibi o alanın, hatta bizatihi akademisyenliğin saldırı altında olduğu zamanlarda. Bu kitapta bu meselelerle ilgili düşüncelerimi de bulacaksınız.

İzleyen sayfalarda karşınıza çıkacak makaleler yarım asrı aşan bir zaman diliminde kaleme alınmıştır, çok çeşitli konuları kapsar. Çoğu, uzmanlara hitap eden dergilerden tutun da günlük gazetelere dek şu ya da bu süreli yayında yayımlanmıştır, konuları da buna mukabil erken dönem ortaçağ tarihçiliğinin sorunlarından dünün manşetlerine, yarının zorluklarına çok çeşitli alanlara dağılmıştır. Bazıları konferans metnidir. Bazıları ise çeşitli yerlerde düzenlenmiş sempozyumlar ya da kolokyumlarda yapılmış sunumlardır, ilk olarak da bu toplantılar sonrasında çıkan sunum derlemelerinde yayımlanmışlardır. Bu toplantıların birkaçı yabancı ülkelerde olduğundan, sunumlar dâvâ yabancı dillerde yayınlanmıştır. Bu sunumların bendeki İngilizce orijinalleri ilk kez burada yayımlanıyor. Bazı sunumlarsa daha önce herhangi bir biçimde yayımlanmamıştır.

Birkaç küçük değişikliğe gitmekle birlikte, bu denemeleri ilk basıldıkları halleriyle korudum. Bazı yerlerde örtüşmeler

ve tekrarlardan kaçınmak için, zaman zaman da artık ilgi çekmeyen bir meseleyi çıkarmak için bazı kesintiler yaptım. Bu tür kesintiler, olağan usulde belirtilmiştir. Birkaç yerde de parantez içinde kısa bir açıklayıcı not koydum.

Genel olarak, doğrudan birincil kaynaklara dayanan, uzmanlara hitap eden, dipnotlarla dolu teknik çalışmaları bu kitaba almadım. Bu makaleler, uzmanların erişebileceği uzmanlık dergilerinde yayınlanmıştır, genel okura pek hitap etmezler.

Bu kitaptaki makalelerin hepsi şu ya da bu biçimde tarihle ilgilidir. Makaleleri başlıca üç grupta topluyorum: Geçmiş tarih hakkındaki makaleler, bugünkü tarih hakkındaki makaleler ve genel olarak tarih hakkındaki makaleler. Açıkçası birinci ve ikinci grubun örtüştüğü söylenebilir en azından. Ben, ikinci kategoriye, güncel tarihi yani, olaylar ya da süreçler gerçekte olup biterken devam eden tartışmalarla sınırlı tutmaya çalıştım. Üçüncü makaleler grubunda, tarih hakkındaki makalelerde ise tarihçinin işleri ve görevleri değerlendirilmektedir, özellikle de hem bölgenin içinden, hem de dışından olanlar açısından Ortadoğu'nun tarihini yazmaya özgü sorunlar ele alınmaktadır.

1. BÖLÜM

İSLAMA ÖZGÜ BİR CAMİ

İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin yapımı 1550'de başlamış, 1556'da tamamlanmıştır. Süleymaniye, Mimar Sinan'ın (1489-1588), genel kaniya göre Osmanlı'nın en büyük mimarının en görkemli başyapıtlarından biridir. Avrupa'nın Muhteşem diye bildiği Sultan Süleyman'ın adını taşır. Sultan Süleyman'ın saltanatı (1520-66), genel olarak Osmanlı'nın emperyal ihtişamının zirvesi addedilir.

İnşasına Türklerin İstanbul'u fethinden neredeyse bir yüzyıl sonra başlanan Süleymaniye'nin yapısı ve dekorasyonu, hem İslam'ın daha önceki geleneklerden beslenip zenginleşmesini hem de İslam'a ait dinsel ve estetik eserlerin özündeki kendine haslığı yansıtır. Camide Pers ve Bizans etkileri belirgin olsa da, minarelerin ve kubbenin ahenkli kontrastında, kubbenin kullanılışındaki dokunuşun hafifliğinde, içinin ferahlığında, zarafetinde Osmanlı'ya has, ayrıksı bir şey vardır.

İslam, teslim olmak anlamına gelen Arapça bir sözcüktür; müminin -Müslümanın- teslimiyetini ifade eder; mümin peygamber Hz. Muhammed'in açıkladığı biçimiyle Tanrı'nın inayetine teslim olmuştur. İslam aynı zamanda, VII. yüzyılın başında Hz. Muhammed'in Arabistan'ın batısında kurduğu tek tanrılı dinin adıdır; bu dinin kanatları altında gelişen, kendine has siyasi ve hukuki, sosyal ve kültürel kalıplara sahip karmaşık uygarlığı anlatmak için de kullanılır. Bu bakımdan Batı'da kullanılan terimlere baktığımızda, kabaca hem Hıristiyan dini (Christianity) hem de Hıristiyan medeniyeti (Christendom) sözcüklerinin karşılığıdır.

Klasik dönemin İslam dini ve toplumunda, farklı kökenlerden birçok unsurun izleri görülebilir: Hıristiyan, Yahudi ve Doğu kökenli eski peygamberlik ve vahiy fikirleri; Persler ve Bizans'ın hükümet ve devlet kavrayışları; Helenistik bilim, felsefe ve mimari. Fakat önceki devirlerden gelen bu etkilerin kalıcılığına, nüfuzuna karşın, İslam uygarlığı önceki kültürlerin dirilişi de değildir taklidi de; bütün bu unsurların kaynaşıp yeni ve ayrıksı bir şeye dönüştüğü, ulaştığı bu noktada her yönden kendine haslığı tanınıp teslim edilebilir yepyeni bir eserdir.

İslam'ın birçok farklı yerel geleneği, onlara İslami hayat tarzının, İslami kültürel kalıpların yanığıya meydan veremeyecek kadar belirgin damgasını vurarak nasıl değiştirdiği, nasıl yeniden şekillendirdiği en açık biçimde sanat ve mimaride görülebilir.

Süleymaniye Camii'nin en çarpıcı yönü olan, ortadaki muhteşem kubbenin, Helenizm, Hıristiyanlık ve eski Asya geleneklerinin kaynaşmasını yansıtan Ayasofya örneğine çok şey borçlu olduğu aşikârdır. Ne var ki Osmanlı mimar, birkaç önemli değişikliğe gitmiştir. Asırlar önce Müslüman Arap fatihler yeni inançlarını Arabistan'dan Yakındoğu'ya,

Kuzey Afrika'ya, İspanya'ya taşıdıklarında Hıristiyan kiliselerini başlıca modeller olarak alıp bunları Müslümanların farklı ibadet ihtiyaçlarına uyarlama gereğiyle karşı karşıya kalmışlar, nihayetinde İslami yeni bir dinsel mimari üslubun başyapıtları olan muhteşem camileri, Şam, Keyrevan ve Kordoba camilerini ortaya çıkarmışlardı. Aynı sorunla tekrar karşılaşan Osmanlı Türkleri, hem kendi geleneklerine, hem hükmettikleri toprakların ve halkların geleneklerine uyan yeni bir çözüm buldular.

Süleymaniye Camii'nde orta kubbenin yine iki yarım kubbe arasına sıkıştığını görürüz, fakat artık bu kubbeler Ayasofya'da olduğu gibi büyük yarı dairevi nişlerle desteklenmemektedir. Sinan, orta kubbeyi güçlendirip dengeleme sorununa farklı bir çözüm getirerek kubbenin altındaki mekânın sütunlar ve diğer engellerle dolmasının önüne geçmiş, böylece Müslümanların ibadetinde gerek duyulan geniş alanı yaratabilmiştir.

Cuma namazlarında ibadet edenler, uzun sıralar halinde yan yana dizilirler, yüzleri Mekke'yi gösteren Kible duvarına dönük olur. Başlarında, hareketlerine kati suretle uymaları gereken bir imam vardır, ön sırada, tercihen imamın sağında durmanın da özel bir önemi vardır. Bu yüzden kilisede olduğunun tersine camiler kible duvarına paralel neflerin bulunduğu geniş mekânlar olarak tasarlanır.

Erken dönemlere ait Arap camilerinde ve Akdeniz'in başka yerlerindeki camilerde genellikle büyük orta minbere açılan geniş bir salon bulunurdu. Fakat Türkiye'nin soğuk ikliminde kapalı ve daha korunaklı bir mekâna ihtiyaç vardı. Osmanlı mimarları, başka çözümlerin yanı sıra, sekizgen bir plan uyarınca duvarlarla desteklenen geniş bir orta kubbe inşa etme çözümünü geliştirdiler. Genişlik özelliği ve ortadaki desteklerin kaldırılması, ibadet edenlerin uzun sıralar

teşkil etmelerini, imamı ve kibleyi arada hiçbir engel olmaksızın açıkça görmelerini mümkün kılıyordu.

Süleymaniye'nin iç kısmı sade ve yalındır. Sunak yoktur, barınak yoktur, çünkü İslam'da dinsel ayin yoktur, hiyerarşik bir din adamlığı yoktur. İmam rahibe özgü işlevlere sahip değildir, yalnızca namazları yönetir. Duaları ve ritüeli bilen bir Müslüman namazı kendi başına da kılabilir, gerçi pratikte imamlık genellikle daimi bir meslek halini almıştır. Cemaat halinde namaz, cuma günü öğle saatlerinde kılınır, esasen Müslümanların inancına göre Hz. Muhammed'e vahyedildiği biçimiyle Tanrı kelamını içerdiğine inanılan Kuran'dan alınmış duaları, farz niteliğindeki secdeye varmalar ve formüllerden oluşur. Cuma namazının yanı sıra Müslümanların gündoğumunda, öğleyin, öğleden sonra, günbatımında ve akşamları olmak üzere günde beş kez namaz kılması gerekir.

Caminin iç kısmında önemli iki yer vardır: minber ve mihrap. İlki yükseğe taşınmış bir tür vaiz kürsüsüdür, daha büyük camilerde cuma namazında kullanılır. Eskiden, caminin cemaatin dini merkezi olmanın yanı sıra siyasi ve sosyal merkez olduğu dönemlerde, cemaat yöneticisi ya da temsilcisi önemli duyuruları minberden yapardı. Minber bugün de, cuma namazının bir parçası olan vaazlarda kullanılır.

Mihrap ise peygamberin doğum yeri olan Mekke yönünü gösteren, kible duvarında yer alan bir niştir, Müslümanların namaz sırasında kibleye dönmesi gerekir. Mihrap genellikle kible duvarının ortasında bulunur ve binanın simetri eksenini belirler.

Müslümanların cemaat halinde kıldığı namaz, insanların Yaradan'a, Tek Olan'a, uzak ve gayrimaddi Tanrı'ya teslim olduğu disiplinli bir cemaat edimidir. Dramaya, gizeme yer yoktur, dini müziklere, ilahilere yer yoktur, temsili resimlere ve heykellere de. Müslüman geleneğinde bunlar putpe-